

3. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. – № 1; Його ж - Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1; Його ж - Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; Його ж - Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – № 4.
4. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., Основи, 1996.
5. Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
6. Левітас Ф. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2006. – березень (№ 3).
7. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3; Його ж - Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж - Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. – грудень (№ 45); Його ж - Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. – № 1-2.
8. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж - Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
10. Історія держави і права України. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина / . – К., Видавничий дім „Ін Юре”, 2000. – Т.1.
11. Ковкель І.І., Ярмусик Э.С. Історія Беларусі. С древнейших времен до нашего времени. – Минск, «Аверсэв», 1998.
12. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3.
13. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6.
14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори Юрія Хмельницького р. 1659 // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: „Либідь”, 1993. – Т. 2.
17. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: „Глобус”, 1992.
18. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича / . – К.: Грамота, 2008.
19. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
20. Грушевський М. Люблінська історія України. – К.: Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: „Альтернативи”, 1997.
22. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська

старовина. – 1992. – № 4.

23. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1.
24. Кривошея В., Кучер В. Полковник Дмитро Чечель // Київ. – 1998. – № 3-4.
25. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Видання Івана Тиктора. – Ч.1.
26. Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7-8.
27. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1.
28. (Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
29. Ефименко А.Я. Історія українського народу. – К.: „Льбидь”, 1990.
30. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
31. Панащенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4.

О.М. Жук

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

Дослідження особливостей сільських поселень Волині в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) є актуальним з огляду на майбутній їх розвиток після Люблінської унії 1569 р. та масовий відтік з них населення в період колонізації Наддніпрянщини. Дослідженням поселень Волині в складі Литви та Польщі займалися ще в XIX ст. вчені різних країн. Польський дослідник О. Яблоновський вивчив питання залюднення українських земель, чисельності поселень, а також земельної власності в XVI ст. [1]. Російський історик М. Владімірський-Буданов опрацював описи повітових замків українських земель 1545 і 1552 рр., здійснив досить змістовну характеристику заселення упродовж другої половини XV ст. і до Люблінської унії [2; 3]. Історія Литовсько-Руської держави, управління, державне господарство, економічне й етнокультурне життя на українських землях у складі ВКЛ висвітлено у працях відомих істориків минулого й сучасності: М. Довнар-Запольського [4], М. Грушевського [5], Н. Яковенко [6], О. Русіної [7].

Проте питання чисельності та характеристики сільських поселень на українських землях у складі ВКЛ не було предметом окремого дослідження. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету проаналізувати типи сільських поселень Волині залежно від форм власності, населеності соціальними групами населення, їх професійними заняттями й покладеними на них податками і повинностями.

З кінця XV ст. і до 1569 р. українські землі історичної Волині перебували в складі Великого князівства Литовського. Більшість сільських населених пунктів Волині перебували у приватній власності місцевих князів, панів і землевласників. Київський історик Н. Яковенко за описом війська 1528 року подає кількість димів¹, належних княжам і панським родинам на Волині. За її підрахунками, княжі родини володіли

¹ Дим – одиниця оподаткування (двір).

22 824 димами, а панські – 11 232 димами, тобто разом княжі й панські володіння складали 34056 димів [6, 103-104]. Якщо ж виходити з того, що одне село в середньому складалося з 15-20 димів, то можна стверджувати, що княжо-панські родини Волині володіли близько 2000 сіл [8, 61].

До державної власності належала відносно невелика кількість сіл, приписаних до повітових замків (кілька десятків) та великокняжих дворів (кілька сотень), які утворювали окремі волості чи повіти. До останніх належали господарські двори в Горохові, Турійську, Торговиці, Фалимичах, Перемильський повіт і Кузміньська волость та інші [9, 69; 10, 178]. Станом на 1545 рік у приватне володіння до названих станів також перейшли 105 державних сіл і 8 замків, які перебували в підпорядкуванні Луцького і Володимирського замків, а також 45 сіл Кременецького замку [10, 187, 199-230]. Тому на цей час при замках залишалася зовсім невелика кількість державних сіл: при Володимирському – вже не лишилося жодного [10, 23-28], при Луцькому – 30 [10, 167], при Кременецькому – 15 сільських населених пунктів [10, 218]. По декілька чи навіть десятки державних сіл, незважаючи на умови їх постійної роздачі за вислугу шляхті, все ще залишалися при великокняжих державних дворах. Зокрема, чи не найбільшим був державний резерв Кузміньської волості Кременецького повіту, який включав 73 села [10, 230].

Церковні володіння на Волині склалися з маєтків, належних Луцькій православної єпископії – 34 села, Володимирській єпископії – 27 сіл, Луцькій католицькій єпископії – 19 сіл; з монастирських володінь – 32 села та 7 сіл належало окремим церквам [11, 98; 3, 8-13]. Загальна чисельність церковних володінь складала близько 130 сіл.

Луцький повітовий замок, перебуваючи в управлінні старостинського уряду, володів декількома десятками приписаних до нього державних сіл, які платили відповідні податки і виконували повинності на його користь та були державним резервом для роздачі за винагороду шляхті. Зокрема, в середині XVI ст. до замку ще було приписано 13 сіл і два господарські двори. Замкові двори в селах Гнідава і Красне служили для утримання княжої резиденції ще від часів Давньої Русі. В них були дома-світлиці для тимчасового проживання великого князя, послів або службових осіб високого звання. Поряд стояли будинки обслуговуючої челяді, якої в обох дворах нараховувалося 15 осіб, а також кухні, комори, льохи і лазні. В глибині дворів розташовувалися хліви та стайні для худоби, коней і птиці, а також склади зерна. До дворів прилягали орні землі, що засівалися зерновими культурами й, частково, городиною. В річковій заплаві простягалися дворові луги-пасовища й сінокоси. Двори утримувалися на повинностях селян замкової волості. Відробляючи 5-7 днів у рік, селяни виконували всі основні роботи: орали, сіяли і збирали врожай, заготовляли сіно, будували і ремонтували дворові будівлі, возили вугілля тощо. Гончарі з села Кульчин задовольняли замкові потреби в посуді, ковалі з Рудників і Солтисово – в залізному інвентарі, селяни з Козлинич і Брюхович відгодовували державну худобу для весняного продажу. Сільські теслі з Полісся постійно виконували поточні ремонтно-будівельні роботи безпосередньо в Луцькому замку, а риболови поставляли виловлену рибу.

Кожний дим замкових сіл платив у державну казну та безпосередньо на утримання замкових урядовців грошові й натуральні податки. Так, Чернеч-городокська волость давала на великого князя 100 відер меду щорічно та інші замкові села – 74 відра меду і півтори копи грошей² щорічно. На старосту медової данини йшло більше 23 відер і майже 20 коп грошей та ще 13,5 колод житнього зерна, 15 колод (45 центнерів) вівса, біля двох коп³ курей і десять коп яєць, велика кількість випеченого білого і чорного хліба, пряжі та хутра звірів. На управляючого замковим господарством – ключника з тих же замкових сіл йшло щорічної плати десять коп грошей, копа курей тощо.

Все населення замкових сіл поділялося на різні категорії: підневільну дворову челядь, тяглих селян, податково-відробіткових селян, замкових слуг і людей спеціальних служб. Зокрема, у 1545 році із загальної кількості 124 селянських дворич⁴, 88 були податково-відробітковими, 14 дворич – рудниками або людьми спеціальних служб, 13 дворич виконували службу замкову – воротню, сторожову, поштову, і 9 дворич несли тяглу службу по виконанню сільськогосподарських робіт і підводну повинність за розпорядженнями старости [12, 79-82].

Як бачимо, рівень експлуатації селян у державних замкових селах у 1545 році був досить невисоким. Проте державний резерв замкових поселень постійно скорочувався внаслідок їх роздачі шляхті за вислугу. Зокрема, в період поміж 1545-1552 роками від Луцького замку в приватні руки відійшли ще п'ять сіл Чернеч-городокської волості і в його резерві залишилися тільки вісім сіл [11, 79-82]. Щодо соціальної структури, то село Забороль під Луцьком, яке перейшло у власність Олехна Борзобагатого, нараховувало п'ять дворич в 11 димів – службових і 12 дворич в 33 дими тяглих, а також трьох городників [13, 183].

Ще один документ 1558 року зафіксував податки й повинності чотирьох повних службових дворич села Смердині, в кожному з яких було по чотири дими. Селяни цих дворич зобов'язані були робити роботу, яку їм скажуть, і троє з них давали по три відра меду з кожного дворича. Та ще одне з дворич платило щорічно податок воловщини⁵, а з іншого брали по 10 грошів за сіно; ще одне двориче данини не платило, а тільки було на відробітках [14, 37-38]. Тут видно окремі загальні стандартні податки і окремі диференційовані, залежно від покладених на дворича повинностей. Поділ на дворича, а не на волоки, вказує, що у цьому селі дія Устава на волоки 1557 року ще не була запроваджена [5, 212].

Податкові реєстри приватних сіл князя Романа Сангушка у Володимирському та Луцькому повітах нараховували в княжих маєтках 1075 селянських димів

² Коп литовська – грошова одиниця Великого князівства Литовського, дорівнювала 75 польським або 60 литовським грошам

³ Коп – одиниця лічби, що дорівнювала числу 60, використовувалася для обчислення податків.

⁴ Двориче – господарство; умовна міра земельної площі, належної селянській родині (10-15 димів); одиниця оподаткування.

⁵ Воловщина – назва головного загальнодержавного податку селян у Великому князівстві Литовському, що використовувалася на Волині, інші назви – сребщина, подимщина.

і 593-х городників, які виплатили в грудні 1568 року другу рату (частину) державного подимного податку встановленого на Гродненському вальному сеймі. Ця частина податку складала по 12 грошів від диму і по два гроші з городника або разом з першою ратою, тобто на рік, відповідно, 24 і 4 гроші [15, 310-311]. Тут спостерігається, що крім податків і повинностей на свого господаря селяни ще платили загальнодержавний грошовий податок.

Окремо слід виокремити села, що перебували у церковній власності. Зокрема, Пересопницькому монастирю належало село Пересопниця із підданими селянами, які платили податки й відбували повинності. Найбільшу групу склали тяглі селяни – 12 сімей, які мали по 0,5 волоки землі, відбували з неї дводенну в тиждень роботу, платили по шість грошів земельного податку – чиншу, давали вівцю, курку і по 0,5 маці⁶ вівса. Двоє селян були службовими і теж сиділи на 0,5 волоки землі, крім податків і дводенної роботи, виконували підводну повинність. Інші двоє службових селян їздили з листами і працювали тільки по одному дню на тиждень тому, що мали лише городи і невеликі ділянки землі. Троє селян – риболов, лісник і пасічник не платили податків, а виконували свою безпосередню професійну роботу на монастир [16, 299].

Характеризуючи особливості різних типів сільських поселень Волині в середині XVI ст. варто відзначити їх щільну заселеність (у середньому в 20-30 димів і більше), осілість та прив'язаність мешканців до сільськогосподарських робіт, серед яких переважало землеробство. Слід зауважити помітне збільшення (до 60-80%) в соціальній структурі поселень тяглих селян і зростання чисельності городників, а загалом – людей-землеробів, прив'язання їх повинностей до розміру земельної ділянки – волоки, зменшення розміру земельних наділів до 0,5 волоки при звичайному наділі в одну і допустимому дві волоки, а також високий рівень експлуатації селян в приватних поселеннях.

Важливою рисою поселень Волині була нерівномірність в оподаткуванні їх жителів залежно від того, в чий власності вони перебували. Цю нерівномірність мала би врівноважити Волочна Устава, яка однак на час прийняття Люблінської унії не була введена в усіх волинських господарствах [5, 212]. Названі характеристики могли спонукати селян до переходу від одного господаря до іншого, втеч та пошуку меншого рівня експлуатації на „окраїнних” землях Подніпров'я. Підтвердженням цього є витяг з поборового реєстру сіл князя Романа Сангушка в Несухоїзькій волості Володимирського повіту Волинського воєводства про масові втечі зuboжливих селян (1571 р.), а також скарги шляхти до Луцького гродського уряду про втечу підданих і т. ін. [17, 44-46, 49].

1. Jablonowski A. Polska 16 wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Zrodla dziejowe. T. VIII. Ziemie ruskie. Wołyn i Podole. – Warszawa, 1889.

2. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1890.

3. Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-западной России XVII в. // АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – К., 1907.

⁶ Маца – міра об'єму сипучих, дорівнювала 4 корцям або чвертям.

4. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.1. – Киев, 1901.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси [Текст]: в 11-ти т. 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991– (Пам'ятки іст. думки України). – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків – 1994.

6. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія] / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К.: Критика, 2008.

7. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Вид. Дім „Альтернативи”, 1998. – Т. 6.

8. Акты о заселении Юго-западной России // АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – Киев, 1890.

9. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVII ст. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.

10. Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года // Пам'ятники изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. – Ч. IV. – Т.2. – К., 1859.

11. Троневиц П. Луцкий замок. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.

12. Троневиц П. Луцкий Ринок у XV-XVIII ст. // Старий Луцьк. Вип. V. – Луцьк, 2009.

13. Описи замків Черкаського, Канівського, Київського, Житомирського і Луцького 1552 року // АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1886.

14. Archiwum ksiazat Sanguszkow. – T.6. – Lwow, 1910.

15. Archiwum ksiazat Sanguszkow. – T.7. – Lwow, 1910.

16. АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 гг.). – К., 1883.

17. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г.В. Боряк, К.А. Віслобоков, Т.Ю. Гирич та ін. [відп. редактор М.Г. Крикун]. – Київ: Наукова думка, 1993.